पुनर्स्थापना केन्द्रले सडक बालबालिकाको शैक्षिक जीवनमा पारेको प्रभाव

(पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. ७ र १५ को एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको

प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

निकिता कोइराला

रोल नं. १०६/०६८

सिम्बोल नं.: ४८०४४०

त्रि.वि.वि.दर्ता नं. ६-२-१९-७१५-२००६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

फागुन, २०७४

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वी नारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभागद्वारा स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको समाजशास्त्र विषयको शोधपत्र परिपूर्तिको लागि मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र सुपरीवेक्षणमा रही **निकिता कोइराला** ले **पुनर्स्थापना केन्द्रले सडक बालबालिकाको शैक्षिक जीवनमा पारेको प्रभाव (पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. ७ र १५ को एक अध्ययन)** शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । यो शोधपत्र सम्बन्धी उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

(मुकुन्द लम्साल)

उप-प्राध्यापक

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

मिति : २०७४/११/०८

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस, समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभागमा प्रस्तुत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको शोधपत्रको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका लागि छात्रा **निकिता कोइराला** ले तयार गर्नु भएको **पुनर्स्थापना केन्द्रले सडक बालबालिकाको शैक्षिक जीवनमा पारेको प्रभाव (पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. ७ र १५ को एक अध्ययन**) शीर्षकको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....

(मुकुन्द लम्साल)

शोध निर्देशक

....

(तेजप्रसाद सुवेदी)

बाह्य परीक्षक

....

प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली

विभागीय प्रमुख

मिति : २०७४/११/०८

कृतज्ञताज्ञापन

यो शोधअध्ययन स्नातकोत्तर तह द्धितीय वर्ष समाजशास्त्र विषयको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार गरिएको हो । यसको लागि समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरा प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोध तयार गर्नको लागि आफ्नो अमुल्य समय दिएर मार्गनिर्देशन गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु शोध निर्देशक श्री मुकुन्द लम्साल ज्यू प्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञ छु । त्यस्तै समाजशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली ज्यू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । मलाई यो शोध तयार गर्नको लागि आफ्नो अमूल्य सल्लाह प्रदान गर्नुहुने समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभागका आदरणीय गुरुहरू र अन्य सामाग्रीहरू उपलब्ध गराइदिनुहुने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालयका पुस्तकालय प्रमुख तथा अन्य सहयोगी कर्मचारीहरूलाई पनि धेरै धन्यवाद प्रदान गर्दछु ।

क्षेत्र अध्ययनको क्रममा आफ्नो व्यस्त समयको प्रवाह नगरी मागेको सूचनाहरू प्रदान गर्नुहुने यस पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. ७ र १५ का छनौटमा परेका सम्पूर्ण पुनर्स्थापना केन्द्रका सडक बालबालिका, संस्थाका कर्मचारी तथा अन्य सुचनादाताहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । क्षेत्र अध्ययनको शिलशिलामा सहयोग गर्नुहुने बुवा भानुभक्त नेउपाने, आमा सुमित्रा नेउपाने, श्रीमान् अर्जुन नेउपाने, प्यारी छोरी अनुस्का नेउपाने, वावा नारायण प्रसाद कोइराला, ममी शशीकला कोइराला, दिदी निला कोइराला, बहिनी नम्रता कोइराला र भाइ निशान्त कोइराला लगायत सम्पूर्ण परिवार र मित्रहरू लक्ष्मी ढकाल, सविता पौडेल, मन्जु अधिकारी र विद्या ताम्राकारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा यो शोध तयार गर्ने क्रममा कम्प्युटर सेटिङ्ग तथा प्रिन्टिङ गरिदिनुहुने जेरोन कम्प्युटर सोलुसन नदिपुर-३ लाई र आफ्नो अमुल्य सुझाव दिएर आवश्यक वातावरण उपलब्ध गराइदिनुहुने मेरो परिवारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मितिः २०७४/११/६

निकिता कोइराला

शोधसार

"पुनर्स्थापना केन्द्रले सडक बालबालिकाको शैक्षिक जीवनमा पारेको प्रभाव" पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नम्बर ७ र १५ को एक अध्ययन नामक शीर्षक रहेको यस शोधसारमा सडक बालबालिका पुनर्स्थापना केन्द्रमा आए पश्चात उनीहरुको शैक्षिक, अवस्थामा आएको परिवर्तन सँगसँगै उनीहरुको समस्या, भोगाई तथा आकाङ्क्षाहरुलाई पत्ता लगाउनु यस शोधपत्रको उद्वेश्य हो । उक्त उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि शहरीकरण सिद्धान्त, आधुनिकीकरण सिद्धान्त र मार्क्सवादी सिद्धान्तको दृष्टिकोणलाई मुख्य आधार मानेर यो शोधकार्यलाई अगाडि बढाइएको छ । अन्तरवार्ता अनुसूची, अवलोकन र वैयक्तिक अध्ययन विधिहरु अपनाउनुको साथसाथै ४ वटा पुनर्स्थापना केन्द्रमा आश्रय लिइरहेका जम्मा १०२ जना बालबालिकासँग जनगणना विधि अपनाएर प्रत्यक्ष तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

उत्तरदातासँग सम्पर्क गरी प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा उनीहरु पुनर्स्थापना केन्द्रमा आउनु पूर्व र पश्चातको अवस्था, उनीहरुलाई पारेको समस्या एवम्म् उनीहरुको इच्छा, योजना आदिका बारे चर्चा गरिएको छ । उत्तरदाताहरुमध्ये केही घरेलु हिंसा तथा दुर्व्यवहार सहन नसकेर, गरिबीका कारणले, साथीभाइको संङ्गत वा लहैलहैमा लागेर, उचित माया ममता नपाएका कारण, बालश्रमको सिकार भएर, पढ्न मनलागेर/नलागेर, सहरको रङ्गीन सपना बोकेर, टुहुरो आदि विभिन्न कारणले ग्रामीण बालबालिकाहरु लगायत सहरकै बालबालिकाहरु सडक बालबालिकाहरुमा रुपान्तरित हुन पुगेका रहेछन् ।

पुनर्स्थापना केन्द्रमा आउनुपूर्व उनीहरुमध्ये कसैले अर्काको घरमा काम गरेर, कसैले सडकमा प्लाष्टिक बोटल बटुल्ने र बेच्ने काम गरेर, कसैले होटलमा काम गरेर, भने कसैले गाडीमा खलासीको काम गरेर आफ्नो गुजारा चलाएका रहेछन् ।

- पुनर्स्थापना केन्द्रमा आश्रित बालबालिकाहरूमा बालकहरू ९९.०२ प्रतिशत र बालिकाहरूको ०.९८ प्रतिशत शोधपत्रले देखाएको छ ।
- ४ वटा पुनर्स्थापना केन्द्रको सर्वेक्षण गर्दा कुल प्रतिशतको करिब आदि ५०.९८ प्रतिशत बालबालिकाहरू १० देखि १५ वर्ष उमेर समूहका रहेको भेटियो ।
- पुनर्स्थापना केन्द्रमा आश्रित बालबालिकाको स्वास्थ्य स्थिति राम्रो राख्नको लागि पुनर्स्थापना केन्द्रले प्राय जसो गण्डकी, मनिपाल र कहिलेकाहीँ नजिकैको स्वास्थ्य

चौकीमा उपचार गराउदछन् भने बाल हितकारी परियोजना, (ज्योति सडक, न्यूरोड) ले आफ्नै निजी क्लिनिक आशा क्लिनिकमा उपचार गराउने गर्दछन् ।

- ४ पुनर्स्थापना केन्द्रमा फरक फरक शिक्षाको व्यवस्था छ । सिविनमा आश्रित ८ बालबालिकाहरू विद्यालय जानबाट बञ्चित रहेछन् भने हिमालयन लाइफमा आश्रित ५८ बालबालिकामध्ये ४७ जना राम्रो सुविधाका साथ निजी विद्यालयमा गइरहेका छन् भने बाल हितकारी परियोजना, (ज्योति सडक, न्यूरोड) र पोखरा नगर स्तरीय बालसंरक्षण समितिमा आश्रय उत्तरदाताहरु सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गर्न गएको भेटियो ।
- ४ वटा पुनर्स्थापना केन्द्रहरूमा आश्रय लिइरहेका १०२ उत्तरदाताहरूको भविष्यको चाहाना बुझ्दा कोहि अधिकांश विद्यालय जाने उत्तरदाताहरू शिक्षक, ड्राइभर, आर्मी, पुलिस, नर्स, डक्टर, इन्जिनियर, गायक, बन्ने सपना देखेका रहेछन् भने विद्यालय नगएका उत्तरदाताहरू मेटल कम्पनीमा, गोदाम फ्राक्ट्रीमा, पसलमा, विदेश गएर काम गर्ने चाहाना रहेको भेटियो ।

हाल उनीहरु पुनर्स्थापना केन्द्रमा आएपछि उनीहरुको शैक्षिक, स्वास्थ्य अवस्थामा धेरै राम्रो सुधार आएको अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

विषय सूची

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	*I*
स्वीकृति पत्र	*II*
कृतज्ञता ज्ञापन	*III*
विषय सूची	*IV*
तालिका सूची	*VII*
चित्र सूची	*VIII*
संक्षिप्त रूप	*IX*
शोधसार	*X*
अध्याय एक : परिचय	**१-८**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू	५
१.४ अध्ययनको महत्व	६
१.५ अध्ययनका सिमा	७
१.६ पारिभाषिक शब्दावलीहरु	७
१.७ अध्ययनको सङ्गठन	८
अध्याय दुई : पूर्व साहित्यको समीक्षा	**९-२२**
२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा	९
२.२ पूर्व साहित्यको समीक्षा	११
अध्याय तिन : अनुसन्धान पद्धति	**२३-२६**
३.१ अध्ययन क्षेत्र	२३
३.२. अनुसन्धान ढाँचा	२३
३.३ संगणना विधि	२४
३.४ तथ्याङ्क स्रोत तथा प्रकृति	२४
३.५ तथ्याङ्क संकलनको विधि तथा औजार	२४
३.५.१ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि	२४

३.५.२ द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोतहरु २५

३.६ तथ्याङ्कका विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण २६

अध्याय चारः पुनर्स्थापना केन्द्रका बालबालिकाको सामाजिक जनसांख्यिक विशेषता २७-३७

४.१ उत्तरदाताको लैङ्गीक विवरण २७

४.२ उत्तरदाताको उमेर समूह सम्बन्धी विवरण २८

४.३ जात/जातीयताको आधारमा उत्तरदाता २९

४.४ उत्तरदाताको धार्मिक पृष्ठभूमि २९

४.५ उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना ३०

४.५.१ उत्तरदाताको परिवारको सदस्यको सङ्ख्या ३१

४.५.२ उत्तरदाताको अभिभावकको अवस्था ३१

४.५.३ उत्तरदाताको सौतेनी आमा बुवा भए/नभएको विवरण ३२

४.५.४ उत्तरदाताका अभिभावकको लतहरु ३३

४.५.५ उत्तरदाताको अभिभावकको पेशा ३४

४.५.६ उत्तरदाताको आमा र बुवाको विचको सम्बन्ध ३६

अध्याय पाँच : पुनर्स्थापना केन्द्रले बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव ३८-५४

५.१ पुनर्स्थापना पूर्वको बसोबासको अवस्था ३८

५.२ आफै घर छाडे पश्चातका भोगाई ३८

५.२.१ उत्तरदाताले घर छाड्नुका कारणहरु ३९

५.२.२ पुनर्स्थापना केन्द्रमा आउनुपूर्व गरिएका क्रियाकलाप ४०

५.३ सडक बालबालिका पुनर्स्थापना केन्द्रमा प्रवेश गर्ने प्रावधान ४१

५.४ पुनर्स्थापना केन्द्रमा आउनु पूर्वको शैक्षिक विवरण ४२

५.५ पुनर्स्थापना केन्द्रमा आए पश्चातको उत्तरदाताहरुको शैक्षिक अवस्था ४३

५.५.१ विद्यालयको प्रकृति ४३

५.५.२ शिक्षामा आएको परिवर्तन सम्बन्धी विवरण ४४

५.५.३ पढाइ प्रति उत्तरदाताहरुको धारणा ४४
५.५.४ शिक्षामा सुधार गर्न केन्द्रबाट भएका प्रयास ४५
५.५.५ शिक्षामा सुधार गर्न उत्तरदाताबाट भएका प्रयास ४६
५.५.६ कक्षागत शैक्षिक विवरण ४६
५.५.७ तालिम सम्बन्धी विवरण ४७
५.५.८ उत्तरदाताले पाएका तालिम सम्बन्धी विवरण ४८
५.६ उत्तरदाता पुनर्स्थापना केन्द्रमा आए पश्चातको अवस्था ४९
५.६.१ पुनर्स्थापना केन्द्रमा खानाको व्यवस्था ४९
५.६.२ पुनर्स्थापना केन्द्रमा स्वास्थ्यको व्यवस्था ४९
५.६.३ पुनर्स्थापना केन्द्रमा खेलकुदको व्यवस्था ५०
५.७ भविष्यको चाहना ५०
५.८ वैयक्तिक अध्ययन ५१

अध्याय छ : सारांश, निष्कर्ष र सुझाव ५५-६१

६.१ सारांश ५५
६.२ निष्कर्ष ५९
६.३ सुझाव ६०

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूचीहरू

अनुसूची एक : अन्तरवार्ता अनुसूची
अनुसूची दुई : मुख्य जानकार व्यक्तिसँग गरिएको छलफल
अनुसूची तिन : अध्ययनको क्रममा लिइएका केहि झलकहरु
अनुसूची चार : अध्ययन क्षेत्रको नक्शा

तालिका सूची

तालिका		पृष्ठ
२.१	कास्की जिल्लाका बालबालिकाको कूल जनसङ्ख्या	१५
४.१	उमेरको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	२८
४.२	उत्तरदाताको जात/जातीय पृष्ठभूमि	२९
४.३	उत्तरदाताको धार्मिक पृष्ठभूमि	३०
४.४	उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना	३१
४.५	उत्तरदाताको बुवाआमाको अवस्था	३२
४.६	सौतेनी आमाबुवाको विवरण	३२
४.७	उत्तरदाताको बुवाको लत	३३
४.८	उत्तरदाताको आमाको लत	३४
४.९	उत्तरदाताको बुवाको पेशा	३५
४.१०	उत्तरदाताको आमाको पेशा	३६
४.११	आमा बुवाको सम्बन्धको विवरण	३७
५.१	पुनर्स्थापना पूर्वको बसोबासको अवस्था	३८
५.२	पुनर्स्थापना केन्द्रमा आउनुपूर्व गरिएका क्रियाकलापहरूको विवरण	४०
५.३	सडकमा आउनुपूर्व विद्यालयमा उपस्थिति सम्बन्धी विवरण	४२
५.४	शैक्षिक अवस्था सम्बन्धी विवरण	४३
५.५	उत्तरदाताको विद्यालयको प्रकृति	४३
५.६	शैक्षिक स्तरमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी विवरण	४४
५.७	पढाइ प्रति उत्तरदाताहरुको धारणा	४५
५.८	शिक्षामा सुधार गर्न केन्द्रबाट भएका प्रयास	४५
५.९	शिक्षामा सुधार गर्न उत्तरदाताबाट भएका प्रयास	४६
५.१०	कक्षागत शैक्षिक विवरण	४७
५.११	तालिम सम्बन्धी विवरण	४८
५.१२	उत्तरदाताले पाएका तालिम सम्बन्धी विवरण	४८

चित्र सूची

चित्र		पृष्ठ
४.१	उत्तरदाताको लैङ्गीक विवरण	२७
५.१	उत्तरदाताले घर छाड्नुका कारणहरू	३९

संक्षिप्त रूप

के.त.वि	:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
CBS	:	Central Bureau of Statistics.
CWIN	:	Child Workers in Nepal.
UNICEF	:	United Nations Children's Fund.